

# آثار معنوی تدبّر در قرآن و تأثیر آن در زندگی فردی

مریم مختاری<sup>۱</sup>

## چکیده

مسئله آثار معنوی تدبّر در قرآن و تأثیر آن در زندگی فرد، از موضوعات بسیار مهمی است که در پیرامون آن بحث شده است. قرآن کریم به عنوان مهم‌ترین کتاب آسمانی به آیات فراوانی در این زمینه اشاره کرده است، که اعتقاد به هدایت بخشی توسط قرآن و بهره‌مندی علم الهی که سعادت ابدی انسان را در پی دارد در نتیجه تدبّر در قرآن است. با وجود این اهمیت، مقاله حاضر درصدد است پس از بررسی معنای تدبّر، تدبّر در قرآن، اهمیت آن، با روش توصیفی و به روش کتابخانه‌ای، به آثار معنوی تدبّر در قرآن در زندگی فرد بپردازد.

یافته‌های حاصل از این مقاله عبارت است از: تثبیت ایمان، هدایت انسان، دوری از گناهان، عبرت گرفتن از نتایج اعمال گذشتگان، از بین رفتن جهل، گرایش به خوبی‌ها، عمل به قرآن، افزایش سلامت روان می‌باشد که مقاله حاضر سعی دارد تأثیر تدبّر در قرآن را در موارد فوق بیان کند.

**واژگان کلیدی:** تدبّر، تدبّر در قرآن، معنویات، زندگی فردی.

## مقدمه

بی‌تردید قرآن کریم مهم‌ترین و کامل‌ترین کتاب آسمانی برای هدایت انسان به سوی کمال واقعی است، که از سوی خدا بر پیامبر (صلی الله علیه وآله و سلم) نازل شده است؛ چرا که قرآن کریم، تجلّی علم الهی در روی زمین است. بر این اساس، ایمان به محتوا و اعتقاد به هدایت بخشی آن و ارتباط با مضامین بلند آن، بهره‌مندی از علم الهی در جهت سعادت ابدی انسان را در پی دارد.

یکی از مهم‌ترین راه‌هایی که با طی آن هر کس می‌تواند بنابر ظرفیت وجودی، توان و همت خود از معارف، آموزه‌ها، لطائف و حقائق قرآن استفاده کند، و معصومان (علیهم‌السلام) بر آن تکیه فراوان دارند، تدبّر در آیات قرآن است. تدبّر در قرآن، تفکر در قرآن برای کشف مفاهیم و روابط ناپیدا است. به ویژه آیاتی که بیان‌کننده معارف مبدأ و معاد، عقائد، اخلاق، جامعه‌شناسی، جهان‌شناسی و انسان‌شناسی می‌باشند و در بردارنده کلیدی از کلیده‌های گره‌گشای مشکلات انسان در مسیر به سوی خداوند متعال می‌باشند؛ اما در حوزه معارف دینی موانع زیادی در مسیر فهم قرآن کریم وجود دارد. بعضی با بیان تلویحی و یا به صراحت مؤمنان را از فهم قرآن برحذر می‌دارند از ترس اینکه مبدا

<sup>۱</sup>. طلبه سطح دو، حضرت الزهراء (سلام الله علیها)، ۰۹۷۱۲۲۰۴۵۷۰.

اشتباه و لغزشی روی دهد. این امر در اذهان مردم و به ویژه در حیطه معارف دینی تأثیری آشکار داشته، بدان گونه که در طیفی از اهل رجوع به قرآن کریم برای معارف دینی چندان معمول نیست و بلکه گاه مورد پرهیز است. این کناره‌گیری پدیده‌ای است زیان بخش و چه بسا خطرآفرین. زیان بخش است؛ چون موجب محرومیت امت از درک مستقیم معارف قرآن و برقراری ارتباط بی واسطه با منبع نور الهی می‌گردد و خطرآفرین است؛ زیرا اگر مراجعه به قرآن کریم به صورت امری عادی در نیاید، تهاجم اندیشه‌های غیرقرآنی، بینش اجتماعی را به سوی فضایی ظلمانی سوق می‌دهد در حالیکه فرهنگ تدبّر در قرآن و مراجعه به آن مانع از نفوذ ابهام و تردید در اندیشه‌های ایمانی و قلوب مؤمنین خواهد بود.

بحث از تدبّر در قرآن در میان انسان‌ها از مباحث مهمّ در اسلام است. در پیشینه‌ی تدبّر مقالات زیادی نگاشته شده است. بیشتر این مقالات به معنی و روش تدبّر در قرآن اشاره کرده‌اند؛ اما مقدار اندکی به آثار پرداخته‌اند. لذا این مقاله قصد دارد که به این آثار بپردازد. حال به برخی از این مقالات اشاره شده است.

۱. کتاب «مقدمات تدبّر در قرآن» نوشته‌ی احمد رضا اخوّت، ۱۳۹۲. انواع روش‌های تدبّر در این کتاب آسمانی، اعم از؛ تدبّر ادبی و بلاغی، تدبّر کلامی، تدبّر از طریق روایات و ادعیه، تدبّر کلمه‌ای، سوره‌ای و... را به مشتاقان اندیشیدن در این قرآن کریم آموزش می‌دهد.

۲. مقاله‌ی «ترویج فرهنگ انس با قرآن با تأکید بر فرمایشات مقام معظم رهبری دامۀ برکاته» نوشته‌ی محمدرضا شهیدی‌پور و مهدی رستم نژاد، ۱۴۰۰. در این مقاله به تبیین دیدگاه معظم له درباره انس با قرآن، مراحل و آثار آن اشاره شده است.

۳. مقاله‌ی «تحلیل ماهیت تدبّر در قرآن از منظر تفاسیر امامیه» به نویسندگی علی راد و محمد علیان نظری، ۱۳۹۵. که به نقد و بررسی چهار دیدگاه پرداخته و ما را به دیدگاه قابل استناد به آیات قرآن در مورد تدبّر رهنمون می‌سازد.

با بررسی در پیشینه‌ی فوق، تمامی مقالات در زمینه‌ی مفهوم تدبّر در قرآن، انس با قرآن، روش های تدبّر در قرآن است. لذا مقاله‌ی حاضر در صدد است پس از بررسی تدبّر در قرآن پاسخگوی این سؤال باشد که تدبّر در قرآن چه آثار معنوی را در زندگی فردی انسان در پی دارد؟ این سؤال حاوی سوالات فرعی است. از جمله سؤال‌های فرعی این تحقیق می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. تدبّر در قرآن دارای چه معنایی است.

۲. تدبّر در قرآن دارای چه ارزش و اهمیتی است؟

## ۱. مفهوم شناسی

قبل از پرداختن به بحث اصلی، لازم است مفاهیم مرتبط در این مقاله بیان شود.

### ۱-۱. تدبّر

اولین واژه به کار رفته در این پژوهش، واژه تدبّر است، که در لغت و اصطلاح معنا شده است.

#### ۱-۱-۱. معنای لغوی تدبّر

این واژه از ریشه دَبَر گرفته شده که در معنای پشت سر و عاقبت چیزی<sup>۱</sup> نگرستن به عاقبت و آخر آن،<sup>۲</sup> افتادن به دنبال آن،<sup>۳</sup> فکر و نظر در عاقبت امور،<sup>۴</sup> و همچنین به معنای چاره‌جویی،<sup>۵</sup> وضع مقدمات،<sup>۶</sup> آمده است.

#### ۱-۱-۲. معنای اصطلاحی تدبّر

برای تدبّر، معانی اصطلاحی فراوانی ذکر شده است. گروهی با تکیه بر معنای لغوی تدبّر، آن را تأمل در سرانجام کارها دانسته‌اند،<sup>۷</sup> که براساس این معنا؛ تدبّر به معنای تفکّر و اندیشیدن در ادله آن است.<sup>۸</sup> گروهی دیگر، تدبّر را به معنای این می‌دانند که چیزی را بعد از چیز دیگر بگیریم. مثلاً در قرآن، تأمل در یک آیه، بعد از آیه‌ای دیگر خواهد بود.<sup>۹</sup> و در تعریفی دیگر، منظور از تدبیر؛ اتباع و پیروی آیات بیان شده است.<sup>۱۰</sup>

براساس تعاریف فوق، تدبّر به معنای اندیشیدن در عاقبت کارها، عواقب امور و نتایج عملکردها است. به عبارت دیگر، تدبّر به معنای اندیشه عمیق و پیاپی و مستمر در ورای ظاهر گفتار و اعمال انسان، برای روشن شدن چهره واقعی امور می‌باشد.<sup>۱۱</sup>

---

۱. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۴، ص ۲۷.

۲. مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۳، ص ۱۷۳.

۳. فراهیدی، العین، ج ۸، ص ۳۳.

۴. جوهری، الصحاح، ج ۲، ص ۶۵۳.

۵. بستانی، فرهنگ ابجدی، ص ۲۳.

۶. سورآبادی، تفسیر سور آبادی، ج ۳، ص ۲۱۳۱.

۷. طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۳، ص ۱۲۶.

۸. طوسی، تفسیر تبیان، ج ۸، ص ۵۵۸.

۹. طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۵، ص ۲۰.

۱۰. سیوطی، الدرر المنثور، ج ۵، ص ۳۰۸.

۱۱. طباطبائی، تفسیر المیزان، ج ۵، ص ۲۶.

### ۱-۱-۳. واژه‌ها و مفاهیم مرتبط با تدبّر

در واژه تدبّر، مفاهیم مرتبط فراوانی ذکر شده است که مهم‌ترین آن، واژه‌های تفکر و تعقل است.

#### ۱. تفکر

تفکر، نوعی سیر و مرور بر معلومات حاضر در نزد انسان، جهت دستیابی به مجهول است.<sup>۱</sup> امام خمینی (رحمه الله علیه) در این باره می‌فرمایند: «تفکر، کلید ابواب معارف و خزائن کمالات و علوم است که از مقدمات لازم برای سلوک می‌باشد. به باور ایشان تفکری که نتیجه‌اش تذکر تام معبود باشد، از نظر فضیلت، قابل مقایسه با اعمال دیگر نیست.<sup>۲</sup>

#### ۲. تعقل

تعقل از ماده عقل گرفته شده و عقل آن چیزی است که با اندیشیدن، استدلال کردن و آمیزش تصوّرات و تصدیقات روی می‌دهد و خیر و شرّ و حق و باطل از هم تشخیص داده می‌شود.<sup>۳</sup> براساس معنای واژه‌های مرتبط (تفکر و تعقل)، فرق بین تدبّر و تفکر و تعقل در این است که تدبّر، تصرف قلب با نظر در عواقب است. ولی تفکر تصرف آن در نظر به دلایل است. تدبّر، تفکری عمیق با در نظر گرفتن هماهنگی آیات می‌باشد. تفکر مربوط به بررسی علل و خصوصیات یک موجود است؛ ولی تدبّر مربوط به بررسی عواقب و نتایج آن است. تفکر پردازش محسوسات دیداری و تعقل پردازش محسوسات دیداری و شنیداری و تدبّر، پردازش همه مفاهیم قرآنی است.<sup>۴</sup>

### ۱-۲. تدبّر در قرآن

مفهوم دیگری که باید معنای آن روشن شود، مفهوم تدبّر در قرآن است. ماده دبر در قرآن، به ۱۱ صورت استعمال شده است، که ۴ مورد آن به تدبّر در قرآن اختصاص دارد: «أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا؛ آیا به قرآن عمیقاً نمی‌اندیشند چنانچه از سوی غیر خدا بود، همانا در آن اختلاف و ناهمگونی بسیاری می‌یافتند.»<sup>۵</sup>

۱. همان، ج ۲، ص ۲۴۸.

۲. موسوی خمینی، شرح چهل حدیث، ص ۱۹۱.

۳. بستانی، معجم الوسیط، ج ۲، ص ۶۱۷.

۴. طریحی، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۲۹۸.

۵. نساء: آیه ۸۲.

مفسران علوم قرآنی در معنا و مفهوم تدبّر در قرآن بسیار نگاشته‌اند. برخی از مفسران، تدبّر در قرآن را؛ تفکّر و اندیشیدن در معانی قرآن معنا کرده‌اند.<sup>۱</sup> گروهی دیگر از مفسران قرآن کریم، بین آن دو یعنی؛ تدبّر و تدبّر در قرآن فرق قائل شدند.<sup>۲</sup>

ابن عاشور در ذیل آیه ۶۸ سوره مؤمنون که می‌فرماید: «أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ.» تدبّر را چنین تعریف کرده‌اند: التدبر اعمال النظر العقلی فی دلالات الدلائل علی ما نصبت له و اصله انه من النظر فی دبر الامر؛ و این که اگر کافران در قرآن تدبّر می‌کردند، حق بودن قرآن را از دلالت اعجاز و صحت اغراض آن درک می‌کردند.<sup>۳</sup> در تفسیر دیگر گفته شده که تدبّر و اندیشیدن، در معنای قرآن، سنت است؛ چون همان مقصود اعظم و مطلوب اهم است و به وسیله آن سینه‌ها فراخ گشته و دل‌ها نورانی می‌شود: «كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ.»<sup>۴</sup> به این صورت که اگر به آیه رحمتی رسیدید خرسند شده و آن را از درگاه الهی درخواست کنید و چون به آیه عذاب بگذرد ترسناک گشته و به خداوند پناه برد و هرگاه آیه‌ای متضمن منزه بودن پروردگار باشد، او هم تعظیم کند و وقتی به آیه دعایی برسد تضرع و طلب می‌کند.<sup>۵</sup>

پس تدبّر در قرآن به معنای؛ کشف تدبیر الهی و چینش هماهنگ و اعجاز بین الفاظ و موضوعات و اغراض آن است و مرز تدبّر تا جایی است که تدبیر را خدایی بدانیم.<sup>۶</sup>

## ۲. ارزش و اهمیت تدبّر در قرآن

پس از بررسی مفهومی معنای تدبّر در قرآن، در این بخش پرداختن به ارزش و اهمیت تدبّر در قرآن خالی از بحث نیست؛ لذا لازم می‌آید که به جایگاه تدبّر در قرآن اشاره شود. یکی از مهم‌ترین شیوه‌های تلاوت قرآن، توجه به معانی قرآن و اندیشیدن در آیات آن است. تدبّر در قرآن، اندیشیدن در آیات خدا برای ورود به عمق پیام‌ها و پیامدهای آن است که با باور به حقانیت آن‌ها در می‌آمیزد. در واقع تلاوت قرآن با شرایط و آداب آن، مقدمه‌ای برای تدبّر در درک حقائق قرآن است. قرآن در این باره می‌فرماید: «لَوْ أَنْزَلْنَاهُ الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خَاشِعًا

۱. زمخشری، تفسیر کشاف، ج ۱، ص ۵۴۰.

۲. طوسی، تفسیر تبیان، ج ۳، ص ۲۷۱.

۳. ابن عاشور، تفسیر تحریر و تنویر، ج ۱۸، ص ۷۱.

۴. سوره ص: آیه ۲۹.

۵. سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۳۴۵.

۶. سکینه آل حبیب، «بازشناسی مفهوم تدبّر در قرآن»، ش ۳، ص ۸.

بارہ می فرمایند: « کہ بر شما باد اُنس با قرآن، پس هنگام تلاوت ہر آیہ ای یافتید کہ کسانی پیش از شما با عمل بہ آن نجات یافتہ اند، شما ہم بہ آن عمل کنید و ہر آیہ ای را مشاہدہ کردید کہ بیانگر عوامل نابودی و ہلاکت گذشتگان است، شما ہم از آن عوامل پرهیز کنید.»<sup>۱</sup>

در روایت دیگری از پیامبر اکرم (صلی اللہ علیہ و آلہ) چنین بیان شدہ است کہ فرمودند: « ہر شخصی قرآن را بیاموزد و قرآن را آموزش دہد و بہ آنچه در آن است عمل کند، قرآن، شفیع او و راہنمای او بہ سوی بہشت خواہد بود.»<sup>۲</sup> همچنین در جای دیگر در سرزنش کسی عمل بہ قرآن را ترک کردہ می فرماید: « ہر شخصی قرآن را بیاموزد و بہ آن عمل نکند و دوستی دنیا و زیور آن را بر قرآن ترجیح دہد، مستوجب خشم خداوند متعال است و با یہود و نصارا کہ کتاب خدا را پشت سرشان انداختند، ہم درجہ خواہد بود.»<sup>۳</sup>

پیامبر اکرم (صلی اللہ علیہ و آلہ) دربارہ ترک عمل بہ قرآن بہ یکی از یارانش می فرماید: « ای پسر مسعود قرآن بخوان و از آنچه تو را از آن باز داشتہ است، باز ایست، کہ اگر باز نیستی، در واقع، آن را نخواندہ ای.»<sup>۴</sup>

از این مطلب فہمیدہ می شود کہ کسی کہ در قرآن اندیشہ و تدبّر می کند باید بدان عمل کند.

### ۳-۸. افزایش سلامت روان

یکی دیگر از آثار مهمّ تدبّر در قرآن، آرامش و سلامت روان است. رفتار ہر فرد برخاستہ از اندیشہ و تفکّر درونی او است. وقتی کہ در ذہن انسان، افکار پریشان کنندہ باشد، فرد دچار ناآرامی شدہ و بر روح و سلامت انسان تأثیر می گذارد.<sup>۵</sup>

قرآن کریم راہ حل رفع استرس و رسیدن بہ آرامش را، اعتقاد بہ وجود خدا در زندگی می داند: «الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ؛ همان کسانی کہ ایمان آورده اند و دل ہایشان بہ یاد خدا آرام می گیرد؛ آگاہ باش کہ با یاد خدا دل ہا آرامش می یابد.»<sup>۶</sup>

لذا انسانی کہ خدا را نمی شناسد و بہ حضور او اعتقاد ندارد، مدام در استرس بہ سر می برد: «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى؛ و ہر کس از ہدایت من کہ

۱. رضوی، محمد، « مروری بر دعای امام صادق (علیہ السلام) در هنگام تلاوت قرآن»، ص ۱۵۰.

۲. متقی ہندی، کنز العمال، ج ۱، ص ۵۳۱، ح ۲۳۷۵.

۳. ابن بابویہ، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ج ۱، ص ۳۳۱.

۴. طبرسی، مکارم الاخلاق آداب زندگی اسلامی، ص ۴۰.

۵. اوراستریت، سلامت روح، ص ۹۵.

۶. رعد: آیہ ۲۸.

سبب یاد نمودن از من در همه امور است روی بگرداند، برای او زندگی تنگ و سختی خواهد بود، و روز قیامت او را نابینا محشور می‌کنیم.<sup>۱</sup>

این امر مهمّ در حدیثی از امام علی (علیه‌السلام) آمده است که فرمودند: «ذِكْرُ اللَّهِ جَلَاءُ الصُّدُورِ وَطُمَأْنِينَةُ الْقُلُوبِ؛ یاد خدا سینه‌ها را صیقل می‌دهد و دل‌ها را آرامش می‌بخشد.»<sup>۲</sup> یا در جای دیگر از امام علی (علیه‌السلام) چنین بیان شده است که فرمودند: «خداوندا دل‌ها، سرگشته و شوریده تو هستند و خاطرهای پراکنده و پریشان، به شناسایی تو سامان یافته‌اند، پس دل‌ها جز تو آرام نگیرد.»<sup>۳</sup>

براساس مطالب فوق، انسان عاقل متوجّه می‌شود که با تدبّر در قرآن که سراسر آرامش و امید است به این نتیجه می‌رسد که با همنشینی با قرآن است که به سلامت روان دست خواهد یافت.

---

<sup>۱</sup>. طه: آیه ۲۴.

<sup>۲</sup>. خوانساری، شرح غررالحکم و دررالکلم، ص ۲۹.

<sup>۳</sup>. همان، ص ۴۵.

## نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به منظور بررسی آثار فردی تدبّر در قرآن در زندگی فردی انسان صورت گرفت. اولین یافته‌ای که از پژوهش حاضر به دست آمد این بود که تدبّر در قرآن باعث می‌شود انسان هم به جایگاه خودش نزد خداوند پی ببرد و هم به عظمت قرآن. در نگاه مفسران علوم قرآنی، تدبّر در قرآن، در معنای یافتن تدبیر الهی، اعجاز بین الفاظ و اغراض آن معنا شد، که دارای مفاهیمی همچون؛ تفکر و تعقل بود. در ارزش و اهمیت تدبّر در قرآن همین بس که؛ انسان به وسیله آن به جایگاه و موقعیت خودش پی می‌برد و از قرآن و معارف، باورها و منش‌های لازم را فرا می‌گیرد و در ناحیه بعدی با تدبّر به عظمت خود قرآن واقف می‌شود. این عظمت در زندگی انسان در آثار معنوی تدبّر در قرآن نمود پیدا کرده است. که بعضی از این آثار عبارت است از؛ تثبیت ایمان، هدایت انسان، دوری از گناهان، عبرت گرفتن از نتایج اعمال گذشتگان، از بین رفتن جهل و نادانی در فرد، گرایش به خوبی‌ها، عمل به قرآن و افزایش سلامت روان. در نتیجه انسان با تدبّر در قرآن به آثار فوق دست یافته و با این آثار است که زندگی خود را در جهت سعادت و هدایت الهی قرار داده است.



## فهرست منابع

- قرآن کریم، انصاریان، حسین، تهران، ۱۳۹۶.
- نهج البلاغه، دشتی، محمد، قم، مشهور، ۱۳۷۹.
- ۱- ابن بابویه، محمد بن علی، **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**، قم، الشریف الرضی، چاپ دوم، ۱۳۶۴ هـ.ش.
- ۲- ابن عاشور، محمد طاهر، **تفسیر تحریر و تنویر**، بیروت - لبنان، انتشارات مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰ هـ.ق.
- ۳- اوراستریت، هاری و بونارو، **سلامت روح**، محمد حجازی، تهران، نشر ابن سینا، ۱۳۴۰ هـ.ش.
- ۴- بستانی، فؤاد افرام، **فرهنگ ابجدی**، رضا مهیار، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۶ هـ.ش.
- ۵- .....، **معجم الوسیط**، محمد بندریگی، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۹۲ هـ.ش.
- ۶- جوهری، اسماعیل بن حماد، **الصحاح**، بیروت - لبنان، دارالعلم، ۱۴۰۴ هـ.ق.
- ۷- خوانساری، محمد بن حسین، **شرح غررالحکم و دررالکلم**، تهران، نشر دانشگاه، ۱۳۶۶ هـ.ش.
- ۸- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، **مفردات الفاظ قرآن الکریم**، تهران، مرتضوی، ۱۳۸۸ هـ.ش.
- ۹- زخمشری، محمود بن عمر، **تفسیر کشاف**، مسعود انصاری خوشابر، تهران، ققنوس، ۱۳۹۱ هـ.ش.
- ۱۰- سورآبادی، عتیق بن محمد، **تفسیر سورآبادی**، علی اکبر سعیدی سیرجانی، تهران، فرهنگ نشر نو، ۱۳۸۱ هـ.ش.
- ۱۱- سیوطی، جلال الدین، **الاتقان فی علوم القرآن**، سید مهدی حائری قزوینی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۵ هـ.ش.
- ۱۲- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، **الدرر المنثور**، قم، مکتب آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ هـ.ق.
- ۱۳- طباطبائی، محمد حسین، **تفسیر المیزان**، قم، انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ هـ.ش.

- ۱۴- طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، هاشم رسولی، بیروت - لبنان، دارالمعرفه، ۱۴۰۸ هـ ق.
- ۱۵- طریحی، فخرالدین محمد، مجمع البحرین، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۲ هـ ش.
- ۱۶- طوسی، محمد بن حسن، تفسیر تبیان، بیروت - لبنان، دار إحياء التراث العربی، چاپ اول، بی تا.
- ۱۷- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم، مؤسسه دارالهجره، چاپ دوم، ۱۴۰۹ هـ ق.
- ۱۸- متقی هندی، علی بن حسام الدین، کنز العمال، بیروت - لبنان، دار إحياء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۳۱ هـ ش.
- ۱۹- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰ هـ ش.
- ۲۰- مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۳۸۵ هـ ش.
- ۲۱- مفید، محمد بن محمد، الاختصاص، بیروت، دارالمفید، ۱۳۷۲ هـ ش.
- ۲۲- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیرنمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ هـ ش.
- ۲۳- موسوی خمینی، روح الله، آداب الصلاه، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله علیه)، ۱۳۹۴ هـ ش.
- ۲۴- ..... جنود عقل و جهل، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله علیه)، ۱۳۹۲ هـ ش.
- ۲۵- ..... شرح چهل حدیث، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله علیه)، ۱۳۹۵ هـ ش.
- ۲۶- نجارزادگان، فتح الله، به سمت خدا، تهران، نشر معارف، ۱۳۹۱ هـ ش.

## مقالات

- ۱- احمد جمالی، «آثار تلاوت در قرآن»، ۱/۲۷ / ۱۳۸۸ هـ ش.
- ۲- سکینه آل حبیب، «بازشناسی مفهوم تدبّر در قرآن»، نشریه بینات، شماره ۳، ۱۳۹۰ هـ ش.
- ۳- محمد رضوی، «مروری بر دعای امام صادق (علیه السلام) در هنگام تلاوت قرآن»، سفینه، شماره ۱۷، ۱۳۸۶ هـ ش.